

प्रकरण पहिले

प्रकरण पहिले
प्रास्ताविक

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ संशोधन समस्येचे शब्दांकन
- १.३ तांत्रिक / पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या
- १.४ संशोधनाची गरज
- १.५ संशोधनाची उद्दिष्टे
- १.६ संशोधनाची गृहितके व परिकल्पना
- १.७ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा
- १.८ प्रकरणीकरण
- १.९ समारोप

प्रकरण १

प्रास्ताविक

१.१ प्रस्तावना :

आजची शिक्षणप्रणाली विद्यार्थीकेंद्रीत बनली आहे. तरीही शिक्षकांचे स्थान ही तितकेच महत्त्वपूर्ण आहे, कारण एक आदर्श शिक्षकच आपल्या विद्यार्थ्यांस योग्य दिशा देवू शकतो. यासाठी सर्वगुणसंपन्न असे आदर्श शिक्षक तयार होण्यासाठी त्यांच्या अंगी असणाऱ्या गुणांबरोबरच त्यांना दिले जाणारे प्रशिक्षणही महत्त्वाची भूमिका बजावते.

शिक्षक जन्मावा लागतो. ही उक्ती मागे पडून आता नवनवीन पध्दती व तंत्रांचा अवलंब करून शिक्षक घडवला जावू शकतो, असे म्हणता येते. यासाठी डी.टी.ई, बी.एड., एम्.एड. या शिक्षणक्रमातून प्रशिक्षण दिले जात आहे.

अध्यापक महाविद्यालयातून प्रशिक्षण घेवून बाहेर पडणारा प्रशिक्षणार्थी माध्यमिक विद्यालयामध्ये अध्यापन करण्यासाठी पात्र ठरतो. माध्यमिक विद्यालयामध्ये अध्यापन करण्यासाठी पात्र ठरतो. माध्यमिक विद्यालयामध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची वैशिष्ट्ये पाहता त्यांना गटामध्ये रहायला, मित्र-मैत्रिणींमध्ये मिसळायला आवडते. या विद्यार्थ्यांच्या गुणांना वाव देवून, त्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टीने योग्य प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. यामध्ये शिक्षकांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. अध्यापक महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी हे भावी शिक्षक आहेत. म्हणूनच त्यांच्यामधील नेतृत्व गुणांच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. अन्यथा आडातच नाही तर पोहऱ्यात कोतून येणार? अशी अवस्था होईल.

वर्गातील प्रत्येक विद्यार्थ्यांवर प्रभाव पडण्यासाठी तसेच शाळेतील प्रत्येक कार्यक्रमाची योग्य अंमलबजावणी करण्यासाठी शिक्षकांकडे नेतृत्व गुणांची आवश्यकता असते. शिक्षक एक

नेता म्हणून आपली भूमिका पार पाडत असताना नेता म्हणजे फक्त राजकीय क्षेत्रातील व्यक्तीचे चित्र डोळ्यासमोर ठेवून चालणार नाही. तर आपल्याला क्षेत्रातील लोकांना योग्य मार्गदर्शन करणाऱ्या सर्वच व्यक्ती नेता म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांचा आदर्श ठेवायला हवा. उदा. शेरपा तेनसिंग, कपिल देव, पं. भीमसेन जोशी इ. शिक्षण क्षेत्राचा विचार करता, उदा. रविंद्रनाथ टागोर यांनी योग्य पुढाकार घेवून आपली मते मांडली. म्हणूनच भारतामध्ये निसर्गवादाचे पूर्ण स्वरूप आपल्याला समजू शकले. असे आदर्श नेतृत्व प्रत्येक क्षेत्रात निर्माण व्हायला हवे.

नेतृत्व म्हणजे केवळ वर्चस्व गाजवणे नव्हे. भीतीवर आधारित वर्चस्ववृत्तीला नेतृत्व म्हणता येत नाही. नेतृत्वासाठी वर्चस्ववृत्ती हा पोषक गुण आहे, पण त्याचा अतिरेक होवू नये. याचप्रमाणे नेतृत्वासाठी अजून कोणकोणते गुण आवश्यक ठरू शकतात, या दृष्टीने अनेक तज्ज्ञांनी आपआपली मते मांडली आहेत. यामध्ये सन १९४० मध्ये बर्ड यांनी नेतृत्वासाठी आवश्यक गुणवैशिष्ट्यांची अभ्यासपूर्वक मांडणी केली आहे.

नेतृत्वासाठी आवश्यक कांही गुणवैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे – चिकाटी, समायोजनक्षमता, नियोजनक्षमता, आत्मविश्वास, सहृदयता, चिकाटी, सामाजिक जाणीव, सहकार्य वृत्ती, वक्तृत्व, विनोदबुध्दी तसेच इतरांचा आदर्श घेण्याची वृत्ती इत्यादी. या सर्व गुणांचा विचार करता असे म्हणता येते की, या गुणांनी युक्त नेता असेल तर तो केवळ आपल्या समुहाचेच नव्हे तर संपूर्ण राष्ट्राचेही भवितव्य घडवू शकतो. जसे महात्मा गांधीच्या रूपाने अलौकिक प्रतिभा असलेला नेता लाभल्याने भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले.

शिक्षण क्षेत्राचा विचार करता भावी शिक्षक घडवणाऱ्या शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातून प्रशिक्षण घेणाऱ्या प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये असणाऱ्या नेतृत्व गुणांचा शोध घेण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत

संशोधनासाठी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी मधील नेतृत्व गुणांचा तुलनात्मक अभ्यास हा विषय निवडलेला आहे.

१.२ संशोधन समस्येचे शब्दांकन :

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांमधील शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांच्या नेतृत्व गुणांचा तुलनात्मक अभ्यास.

१.३ पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या :

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय :

पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण प्राप्त केलेल्या विद्यार्थ्यांना माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर अध्ययन - अध्यापन प्रक्रिया शास्त्रीय पध्दतीने व परिणामकारकरित्या पार पाडण्यासाठी एक वर्षी प्रशिक्षण ज्या महाविद्यालयातून दिले जाते, त्या महाविद्यालयांना शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय म्हणतात.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न रत्नागिरी जिल्ह्यातील ज्या महाविद्यालयांमधून पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण प्राप्त केलेल्या विद्यार्थ्यांना माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया शास्त्रीय पध्दतीने पार पाडण्यासाठी एकवर्षीय प्रशिक्षण दिले जाते, त्या महाविद्यालयांचा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय असा उल्लेख केलेला आहे.

शिक्षक प्रशिक्षणार्थी :

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांमध्ये शिक्षक प्रशिक्षण घेणारे विद्यार्थी म्हणजे शिक्षक प्रशिक्षणार्थी होत.

प्रस्तुत संशोधनानुसार मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न रत्नागिरी जिल्ह्यातील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांमधून शिक्षक प्रशिक्षण घेणारे विद्यार्थी म्हणजे शिक्षक प्रशिक्षणार्थी होत.

नेतृत्व गुण :

स्वतःबरोबर समूहातील प्रत्येक घटकास योग्य दिशादर्शन करून अंतिम उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी नेत्याच्या अंगी आवश्यक असणारे गुण, या गुणांचा प्रस्तुत संशोधनामध्ये नेतृत्व गुण असा उल्लेख केलेला आहे.

तुलनात्मक अभ्यास :

नेतृत्वासाठी आवश्यक गुणांनुसार शिक्षक प्रशिक्षार्थ्यांमध्ये लिंगभेद, शैक्षणिक अर्हता, शिक्षक प्रशिक्षकांचे मत इ. घटकांच्या आधारे तुलना करून केलेला अभ्यास.

१.४ संबंधित समस्यांची गरज व महत्त्व :

शाळा ही उच्च दर्जाच्या समूहाच्या प्रकारात मोडते याठिकाणी असणाऱ्या प्रत्येक वर्गाच्या किंवा इयत्तेच्या नेतृत्वाची धुरा शिक्षकांच्या हाती असते. शिक्षकांच्या प्रभावामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सतत अमुलाग्र असे बदल होत असतात. असे होणारे बदल सकारात्मकदृष्ट्या होवून आपले विद्यार्थी आदर्शवत म्हणून ओळखले जावेत, यासाठी शिक्षकांनी सतत प्रयत्न करणे अपेक्षित असते.

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांमधून प्रशिक्षण घेणारे प्रशिक्षणार्थी हे भावी शिक्षक

म्हणून उदयास येत असतांना त्यांच्यामध्ये योग्य नेतृत्व गुणांचा विकास होणे आवश्यक असते. यामूळे हे प्रशिक्षणार्थी पुढे आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व गुण वाढीसाठी प्रयत्न करतील. या दृष्टीने शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांमधून राबवल्या जाणाऱ्या अभ्यासक्रम व विविध उपकरणांमधून प्रशिक्षणार्थीमध्ये कोणकोणते नेतृत्व गुण वाढीस लागतात याचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधनास महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील अभ्यासक्रमानुसार प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षण घेत असतांना त्यांच्यामध्ये होणारी नेतृत्व गुणांची वाढ याविषयी तुलनात्मक अभ्यास करून प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये नेतृत्व गुणांपैकी कोणकोणते नेतृत्व गुण आढळतात हे पहावयास मिळेस तसेच प्राप्त निष्कर्षांच्या आधारे प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये नेतृत्व गुण वाढीसाठी आणखी शिफारशी सुचवून अपेक्षित बदल करता येणे शक्य आहे. या दृष्टीने प्रस्तुत विषयावर संशोधन होणे गरजेचे आहे.

१.५ संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थींसाठी आवश्यक नेतृत्व गुणांचा शोध घेणे.
२. स्त्री व पुरुष शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये आढळणाऱ्या नेतृत्व गुणांनुसार तुलना करणे.
३. पदवी व पदव्युत्तर शिक्षक-प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये आढळणाऱ्या नेतृत्व गुणांनुसार तुलना करणे.
४. शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये आढळणाऱ्या नेतृत्व गुणासंबंधी प्रशिक्षणार्थ्यांचे मत व प्रशिक्षकांचे मत यामध्ये सहसंबंध शोधणे.
५. शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये नेतृत्व गुणांच्या विकासासाठी आवश्यक शिफारशी सुचविणे.

१.६ संशोधनाची गृहितके व परिकल्पना :

१. शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये नेतृत्व गुण आवश्यक असतात.
२. अध्यापक महाविद्यालयातील पुरुष प्रशिक्षणार्थींच्या प्रमाणेच स्त्री प्रशिक्षणार्थींमध्ये नेतृत्व गुण आढळतात.
३. अध्यापक महाविद्यालयातील पदव्युत्तरप्रमाणे पदवीधर प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये नेतृत्व गुण आढळतात.

परिकल्पना :

१. प्रशिक्षणार्थींनी स्वतःस दिलेले पदनिश्चयन व प्रशिक्षकांनी प्रशिक्षणार्थ्यांना दिलेले पदनिश्चयन यामध्ये सार्थ संबंध नसतो.

१.७ व्याप्ती व मर्यादा :

१. प्रस्तुत संशोधनामध्ये रत्नागिरी जिल्हयातील मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न मराठी माध्यमाच्या शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांचा अभ्यास केलेला आहे.
२. प्रस्तुत संशोधन हे २००६-०७ या शैक्षणिक वर्षामध्ये एक वर्षीय शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांमध्ये प्रशिक्षण घेणाऱ्या प्रशिक्षणार्थ्यांपुरतेच मर्यादित आहे.
३. प्रस्तुत संशोधनामध्ये नेतृत्वासाठी आवश्यक गुणांचाच अभ्यास करण्यात आला आहे.
४. प्रस्तुत संशोधनामध्ये पदनिश्चयन श्रेणीद्वारे प्राप्त माहितीच्या आधारे निष्कर्ष मांडणी केलेली आहे.

१.८ प्रकरणीकरण :

प्रकरण १ प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संशोधिकेने प्रस्तावना, संशोधन समस्येचे शब्दांकन पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या, संशोधनाची गरज, उद्दिष्ट्ये व गृहितके, संशोधन व्याप्ती व मर्यादा तसेच प्रकरणीकरण इ. मुद्द्यांची मांडणी केली आहे.

प्रकरण २ संबंधित संशोधन व साहित्याचे सिंहावलोकन

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संशोधिकेने भारतातील व भारताबाहेरील संबंधित संशोधनांचा आणि संबंधित साहित्याचा आढावा घेतला आहे.

प्रकरण ३ नेतृत्व

प्रस्तुत प्रकरणात संशोधिकेने नेतृत्वाची संकल्पना, महत्व, नेतृत्वगुण, वैशिष्ट्ये, नेतृत्वाचे महत्व व कार्ये याबाबत विवेचन केले आहे.

प्रकरण ४ संशोधन कार्यपध्दती :

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संशोधन पध्दतीपैकी सर्वेक्षण पध्दती, नमुना निवड व प्रस्तुत संशोधनासाठीच्या साधनांची माहिती दिलेली आहे.

प्रकरण ५ माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संशोधिकेने विश्लेषणाद्वारे प्राप्त माहितीचे सादरीकरण व अर्थनिर्वचन केले आहे.

प्रकरण ६ सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संशोधनातून प्राप्त निष्कर्ष व त्यावर आधारीत शिफारशींची मांडणी केली आहे. तसेच एकूण संशोधनाची सारांश मांडणी केली आहे.

१.९ समारोप :

सदर प्रकरणामध्ये विषय प्रवेश, संशोधनाची उद्दिष्ट्ये, गरज महत्व, व्याप्ती मर्यादा, प्रकरणीकरण इ. महत्वाच्या मुद्द्यांची मांडणी केली आहे. यामुळे वाचकांना संपूर्ण संशोधन कार्याचे स्वरूप समजण्यास मदत होईल.

पुढील प्रकरणात संबंधित संशोधन व साहित्याचा आढावा घेतलेला आहे.